

УДК 81'373.423:81'367.626.1]:81-11"15/16"

ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ ТА ОМОНІМНІ ДО НИХ ФОРМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Оксана Шпиль

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України,
відділ української мови,
вул. Козельницька, 4, 79026, Львів, Україна,
тел.: (032) 270 70 22*

У статті проаналізовано пам'ятки української мови XVI–XVII ст. і виявлено в них омоніми до форм особових займенників *онь, она, оно, они*. Також з'ясовано передумови такого явища в українській мові.

Ключові слова: особові займенники, присвійні займенники, омонімі форми, пам'ятки української мови.

У пам'ятках XVI–XVII ст. займенники *онь, она, оно, они* є часто вживаними зі значенням, за яким їх можна кваліфікувати як особові. Проте первісно цей ряд формував групу вказівних займенників, які давали «триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: *сь* – ‘цей, найближчий’, *ть* – ‘той, віддалений’, *онь* – ‘ген той, найдальший’ [3, с. 155]. Окрім цього, давні займенники *онь, она, оно* разом із вказівними *и, же, а* виконували роль особових займенників [3, с. 155], до того ж «займенники *и, же, а* і *онь, она, оно* були надзвичайно близькі за значенням і функціями» [5, с. 134].

Займенник *онь* утворився шляхом злиття синонімічних індоєвропейських часток **о-* (пор. укр. *той, такий-о, он-о, онде-о, ось-о*) і **-п-* (пор. укр. *ген*) [2, с. 400].

В історичній лексикографії значення цього займенника кодифікували по-різному. І. Срезневський кваліфікує займенник *онь (она, оно)* виключно як особовий (подає до нього латинські відповідники *is, ea, id*) [9, I с. 300], а також фіксує (оказіонально) синонім *вонь* [9, II с. 673]. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» подає пару займенників-омонімів: *онь¹* зі значеннями ‘(особовий) він’; ‘(присвійний – виражає приналежність або відношення до кого або до чого) його, її, їх’ і *онь²* як вказівний займенник [8, с. 85–87]. «Словарь русского языка XI–XVII вв.» [7, с. 373] фіксує низку омонімів: *онь¹* ‘(займенник 3 особи одн.) він’, *онь²* ‘(вказівний займенник) той, онтой’ і *онь³* ‘назва літери “о”’ і ‘назва цифрового знака нуль’. «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)» [6, с. 130] кваліфікує займенник *онь* як багатозначний вказівний займенник, одне з похідних значень якого – ‘у ролі займенника 3-ої особи (вказує на особу чи предмет, про які уже йшлося); він’. Г. Хабургаєв зауважує, що у старослов'янській мові на позначення третьої особи використовували вказівні займенники [10, с. 208]. А. Вайян також підкреслює, що займенник *онь* належав у старослов'янській мові до вказівних [1, с. 166–167]. Т. Іванова зазначає, що у значенні 3-ї ос. у старослов'янській мові вживали вказівний займенник, який вказував на предмет мовлення, згаданий попередньо. Учена теж підкреслює той факт, що форми називного відмінка цього займенника (*и, же, а*) не

трапляються, тому що їх витіснила форма вказівного займенника *онъ, оно, она* [4, с. 131].

Грамматист Н. Шведова зараховує до числа основних виразників значень 'хто, що' особові займенники, зокрема, займенники *він, вона, воно, вони* [11, с. 26]. Ці займенники займають у вираженні значення *хто* сегмент визначеності й розподілені відповідно до вживання замість особи чи неособи [11, с. 62–63]. Для займенника *він* функція узагальнення характерна більшою мірою, ніж для *я* [11, с. 63–64]. Такий самий сегмент визначеності *він* займає у смисловій системі *що* [11, с. 66]. Отже, займенник *він (вона, воно, вони)* відіграє в мові важливу функцію. Таку саму функцію цей займенник реалізував і в XVI–XVII ст.

Тобто, як бачимо, займенник *онъ* належав за значенням до різних розрядів. Тим можна пояснити наявність у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. міжчастиномовних омонімічних форм до форм особових займенників (не лише в межах їхніх розрядів, а й з іншими частинами мови) – з присвійним значенням, із вказівним значенням, як інші частини мови (зокрема частки, прислівники).

Присвійним займенником чол. роду одн., вживаним у пам'ятках XVI–XVII ст., є форма Р. в. особового займенника *онъ* 'він' – *его/его/его/его* 'його': *ино мы бачачи на его старость, иж онъ вжо не дужъ на службы наши ездити* (Краків, 1525 КСУМ¹⁶⁻¹⁷)¹; *Чомъ дасть члвѣкъ валчакъ за душу свою, а прійти маеть сынъ людскый и восдасть каждому по дѣломъ его* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *здарит час гды сланы дожч ъстѣпит ѱ(т) очи а слонует ласки его мрак ѱ(т)женет ноци* (Венеція, 1641 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Идѣте ѱ(т) мене проклатыи въ огнь вѣчный оуготованный дѣволъ и аггеломъ его* (Київ, 1625 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Аналогічно омоніміною формою до займенника *она* 'вона' у Р. в. одн. жін. роду, вживаній у пам'ятках цього періоду, є присвійний займенник *ен/ее/ей/еа/ји* 'її': *и явне се осветчаль на урожоную Панюю Галшку Гулевичовну... ижъ Еи Мил. ... оную зо всѣми оздобами ее паненскими при собе маючи, важиласе преречоную панъну Катерину* (Володимир, 1615 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Doptynut, dyvoŋko, Štefan vojvoda, I vzat dyvoŋku, zabil ji (!) gučki; Dyvoŋko, duŝenko, milenka mi budeŝ* (1571 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Сіа книга глаголемаа Апостоль // есть Монастира Львовскаго. // Преп(д) Ѱ(т)ца Онѣфріа. При Которомъ // и Дрѣкаръ Еа. Іоанъ Ѳеодоровичъ Москвити(ч). // есть Погребе(н)ный* (Львів, I пол. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *и ономъ а(к) Пастырѣ Россійскогю Блгч(с)тїа законне и Правилне належномъ звыклое послѣшенство бе(з)посредне ѱ(т)даючи, тѣю с(т): Лаврѣ ведлѣтъ звычаевъ ей старожитны(х) зъ Митрополїи Кїевскои вынатѣю* (Київ, 1625 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *естли бы мне Помененомъ Иванови баби(н)скомъ пе(р)ве(ни(ж)ли Преречоно(Анчне... ма(л)жо(н)це мое(придалосе... ѱме(р)ти теды по мене... Анъна... половицѣ села бабина которое Іѣ тепе(р) естемъ в де(р)жанью и в (с)поко(н)омъ ѱживанью на которо(м) записаломъ е(до(л)гъ способо(м) заста(в)нымъ* (Луцьк, 1619 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Омоніміною до особової форми сер. роду одн. у Р. в., яка вживається у пам'ятках XVI–XVII ст., є присвійний займенник *его* 'його': *али абы удержа(ти) тѣло свое выть усякой волѣ его* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Удержи языкъ свой отъ зла и тѣло свое выть усеи жадосте его* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Присвійний займенник *их/ихъ* 'їх, їхній' є омоніміною формою до

¹ Матеріал пам'яток опрацьовано за Картотекою «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», яка зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

особового займенника **они** ‘вони’ у Р. в. мн.: *Врожены(м) пано(м) приателемъ и братиа моимъ ла(с)кавы(м) сыно(м) цр(к)ве восточной стои нашего стго закону греческого а меновите и(х) мл(с)тпамъ пано(м) чольчаньскы(м) пано(м) добра(в)скы(м) паномъ сулатицькымъ* (Стратин, 1588 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *На старожитный Гербъ их^с Мл(с)тѣй Панов^с Проскурвов^с сущанских^с, Епіграмма* (Київ, 1637 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *еднакъ, поки мене Благодать Божія на томъ Свѣтѣ задержитъ, вшеляко во всемъ онымъ опекуномъ и промоторомъ маю быти, якъ ми здольность и забави Архимадрической допущати будутъ, и якъ потреба ихъ вь служенію душамъ людскимъ вытечати будетъ вь томъ дѣлѣ Божіемъ, абы поспѣхъ и безъ отволоки былъ* (Львів, 1631 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

У пам’ятках XVI–XVII ст. омонімія характерна й між особовими та вказівними займенниками. Зокрема, особовий займенник **онъ** у Н. в. одн. може мати пару-омонім займенник із вказівним значенням ‘той’: *яко насыти(л) ѿ(н) наро(д) ѿ и домѣсти(т) на(с) до ѿнои ро(с)коши нб(с)нои то е(г) цр(с)тва нб(с)ного* (к. XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *которы(и)... то ѿ(н) кгрунть ѿкупи(л)... на [то](и) стороне Рудки* (Житомир, 1583 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *И вынали ѿ(н) обра(з) з^с воды, и з^с стрымачи(м) ноже(м) в^с персехъ* (Київ, бл. 1619 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *на ѿнъ те(р)ми(н), ты(м) мои(м) листо(м) виражоны(и) и ѿ(з)начоны(и), ставилисе и до вшелякое росправы правьное были готовы* (Горосики, 1642 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *и ѿ(т) того часѣ не ѿ(т)ходи(л) онъ Іерей ѿ(т) це(р)кве, сѣдаци тамъ слѣпъ, и плачѣчи того своего грѣха* (Київ, бл. 1619 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Спорадично вживався вказівний займенник **онѣ** ‘цю, ту’, який був омонімом до особового займенника **она** ‘вона’ у Р. в. одн.: *се(го) ра(ди) видѣвше онѣ быти ере(с) свномиа(н)скую наукою до(с)тате(ч)не наѣчи(в)ши повелѣхо(м) изврещи таковое написаніе и(з) це(р)кве* (Велике Берестя, 1594 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Омонімною до особової форми сер. роду займенника **оно** ‘воно’ у пам’ятках цього періоду є форма вказівного займенника **оно** ‘це, то’, вживана okazіonalно: *И есть тое окіанъ море над^с иншихъ морей славнѣйшее: бо Гардинскіе горы соланыи сѣть. и дла того есть оно море на(д) иншихъ славно* (сер. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *апостатове наши, а ваши владыкове при посвячанію своихъ поповъ не вытягають платы пѣняжной? Оно той, што вь Перемишлю сѣдитъ... отъ десяти лѣтъ вытягаль на попахъ подачки* (Київ, 1621 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Okazіonalно трапляється в пам’ятках XVI–XVII ст. вказівна форма **оны** ‘ті’: *отступници... написали собѣ позовъ* *якобы Речь Посполитая народу русского от большихъ ажъ до меньшихъ становъ мѣли им дати позовъ предъ кроля позываючи о то, ижъ оны добра и вяды духовныє, будучи з ныхъ сенодальне зложеныє и обнаженыє, упорне противъ праву держат* (Львів, 1605–1606 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Тут ся выполняют оны слова Христовы* (Львів, 1605–1606 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Займенник чол. роду одн. **онъ** ‘він’ теж міг okazіonalно бути вжитий у реченнях пам’яток XVI–XVII ст. як підсилювальна частка зі значенням ‘аж’: *Выпровадили насъ изъ дѣтми, изъ жонами онъ вонъ изъ варыша* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Як обставинний прислівник часу зі значенням ‘вже’ спорадично вживали займенник сер. роду **оно** ‘воно’ у реченнях цього періоду: *али ище свѣтъ не бывъ, а оно выбраннымъ готово есть царство небесное* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *та яко такій хоче, що бы держа(вѣ) душу свою у тѣлѣ и у гѣру, а оно тогда погубитъ ен у муку вѣчную* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *а оно жадныи сѣть тоты, што отерханыи грѣхами* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Словосполуки *на онъ часъ, в онъ часъ*, до складу яких входив особовий займенник, вжиті в пам’ятках XVI–XVII ст. також як обставинний прислівник часу зі значенням ‘тоді, у той час’: *Передо мною Адамомъ*

Боговитиномъ... По(д)коморимъ кремѧне(ц)кимъ кгда ся приточила справа пере(д) мене и ѡра(д) мо^с по(д)комо(р)ски^с [...] ѡ забра(н)є кгру(н)то(в) на ѡ(н) ча(с) про(д)ко(в) его (біля Кременця, 1606 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); на онъ часъ въ Римѣ... великая простость была, и духовныхъ учоныхъ не было (Київ, 1621 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); вси тыи съла въ онъ час там были (Шайно, 1538 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); У чомъ історіи на онъ часъ занехавши, // Тылко хвалъ Хоу Боу з ними давши (Львів, 1616 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Часто в пам'ятках XVI–XVII ст. трапляється суміжне використання особового займенника **онъ** (**она**, **оно**, **они**) у прямому чи в непрямих відмінках і омонімічних форм присвійних займенників (у Р. в. особового займенника): *чомъ се велико дивѣ(с)м ижъ его мл(с)ть отецъ епископъ лвовски^с то собѣ прывлацаеть чого про(д)кове его не мѣли и ѡ(н) сам не вжива(л)* (Новогрудок, 1589 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Много плыне(т) пожитковъ з^с Дрѣкарской штѣки, З неи свою ѡ(т)носають славу всѣ Наѣки. Уна то Богатыревъ Марсобыстрыхъ sprawy Залцаеть ихъ зацность, и Велиможно(ст) славы* (Київ, 1633 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Кройники ѡ ихъ мензствѣ старые писали, Йкъ они [Воиско Запорозкоє] неприателей Уйчистыхъ бивали* (Київ, 1622 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Не была юй жура за святую небесную, али за воду земную, чомъ она [жона самарянина] не бояла ся пѣцять, коли почавъ Христосъ говорить изъ невѣ и принось юй на розумъ за спасеніе, а она ище поглумила ся слову Христовому* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *изъ котрого овунъ пивавъ изъ сыньми своими, ажъ еи души будетъ хосновати* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *зѧ тое еи добродѣйство, збуодовали еи по смрти на пѧма(т)кѣ рымлѧне каплицѣ* (Львів, поч. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та ін.

Дещо рідше спостерігаємо вживання в одному реченні особового займенника **онъ** у непрямому відмінку й омонімічної до форми особового займенника форми прислівника (у Зн. в.) **он**, який у словосполученні має значення 'тоді': *тогда на онъ часъ дали были есмо его на рѣкоемство маршалкѣ Волинское земли* (Берестя, 1544 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); або вживання в одному реченні як особового займенника омоніміа до присвійного займенника **его** 'його' і прислівника (у Зн. в.) **он**, який у словосполученні має значення 'тоді': *Передо мною Адамомъ Боговитиномъ... По(д)коморимъ кремѧне(ц)кимъ кгда ся приточила справа пере(д) мене и ѡра(д) мо^с по(д)комо(р)ски^с [...] ѡ забра(н)є кгру(н)то(в) на ѡ(н) ча(с) про(д)ко(в) его* (біля Кременця, 1606 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Також спорадично простежуємо вживання двох форм, омонімічних до відповідних форм особових займенників – вказівного займенника **онъ** 'той' і присвійного **его** 'його' чи **ихъ** 'їх': *яко насыти(л) ѡ(н) наро(д) є и домѣсти(т) на(с) до ѡнои ро(с)коши нб(с)нои то е(т) цр(с)тва нб(с)ного* (к. XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *а до того часу розъдельку ихъ мешканя и уживаня тыхъ именей... и сумы пензей... онъ сынъ мой Михайл* (Затурці, 1596 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Оказіонально в пам'ятках XVI–XVII ст. в одному реченні трапляється вживання омонімічних до відповідних форм особових займенників форм присвійних займенників і прислівника: *Къторы(х) в мл(с) позывае(т) ѡто ижъ рокѣ тепере(ш)него... в мл(с) самъ особою своею з слѣгами своими приехавшы в домъ мешканя его до села мѣкѣли(н) где на ѡ(н) ча(с) мел мешкане свое розказалъ в мл(с) слугамъ свои(м) вѣ добре знаемы(м) которые з власного розказана в мл(с) мае(т)но(с) его в домѣ мешканя его моцю кѡва(л)томъ, побрала и пограбили* (Київ, 1617 КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Оскільки займенники **онъ**, **она**, **оно**, **они** в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. вже чітко окреслилися як особові, то про співзвучні форми присвійних, вказівних займенників, часток або прислівників можемо говорити як про омонімі до

відповідного особового займенника. Появі цих омонімічних форм сприяло передусім саме походження займенника *онъ, она, оно, они*, що їх усі науковці однозначно виводять від вказівних займенників *ѣ, ѣ, а*, з якими *онъ, она, оно, они* були близькі за значенням і функціями. Звичайно, омонімія є явищем, яке збагачує мову, і тому вияв омонімів у займенниках 3-ї особи в XVI–XVII ст. дає нам змогу знайти їхні історичні корені, простежити зв'язок з сучасними омонімами, розширити уявлення про форми особових займенників у пам'ятках XVI–XVII ст. і їхнє функціонування в реченнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Вайян А.* Руководство по старославянскому языку. – М., 1952. – 446 с.
2. Етимологічний словник української мови : У 7 т. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 2003. – 653 с.
3. *Жовтобрюх М.А.* Історична граматики української мови / Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. – К. : Вища школа, 1980. – 319 с.
4. *Иванова Т.А.* Старославянский язык. – СПб., 1998. – 224 с.
5. Історія української мови. Морфологія / За ред. В.В. Німчука, А.П. Грищенка, М.А. Жовтобрюха та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
6. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. / РАН. Ин-т рус. яз. ; Гл. ред. И.С. Улуханов. – Т. 6. – М., 2000. – 608 с.
7. Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Д. Н. Шмелев. – Вып. 12. – М. : Наука, 1987. – 384 с.
8. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : У 2 т. / Л.Л. Гумецька, Д.Г. Гринчишин, І.М. Керницький. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1978. – 591 с.
9. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка : В 3 т. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1893. – 1419 с. ; Т. 2. – Санкт-Петербург, 1895. – 1802 с.
10. *Хабургаев Г. А.* Старославянский язык. – М.: Просвещение, 1974. – 432 с.
11. *Шведова Н.Ю.* Местоимение и смысл. – М., 1998. – 172 с.

*Стаття надійшла до редколегії 01. 08. 2015
доопрацьована 10. 09. 2015
прийнята до друку 20. 10. 2015*

**THE PERSONAL PRONOUNS AND HOMONYM'S FORMS
OF THE PERSONAL PRONOUNS IN MEMORYS WRITINGS
IN UKRAINIAN OF XVI–XVII CENTURY**

Oksana Shpyt'

*I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
The department of Ukrainian Language,
Kozelnyc'ka Str., 4, 79026/ Lviv, Ukraine,
phone: (032) 270 70 22*

The information is pointed about the origin of pronouns *онъ, она, оно, они* of Ukrainian of XVI–XVII centuries in the article. There are personal pronouns from indicatory as etymologic, so far as we have deal with homonimnymy forms in the use in sights of this period. These pronouns carried out the role of possessive pronouns of the third person in a genitive case. Fixing of values is traced in historical dictionaries too. The pronouns *онъ, она, оно, они* was used sometimes in suggestions of sights as parts or dialects.

The pronouns *онъ, она, оно, они* outlined already clearly as the personal pronouns in sights of Ukrainian of XVI – XVII century, then the corresponding consonant forms of possessive, indicatory pronouns, parts or dialects can talk as homonyms to the corresponding personal pronoun. The self-origin of pronoun of *онъ, она, оно, они* promoted to appearance these homonimnymy forms. Certainly, a homonymy is the phenomenon which enriches a language that is why display of homonyms in the pronouns of third person in XVI – XVII century allows us to find them historical roots, trace connection with modern homonyms, to extend the picture of forms of the personal pronouns in sights of XVI – XVII century and their functioning in suggestions.

Key words: the personal pronouns, possessive pronouns, forms of homonyms, sights of Ukrainian.